

'De valkuil is om alles wat een symptoom lijkt, te interpreteren als ziektebeeld'

Op de grens van genialiteit en gekte

Waanzin en geniale creativiteit gaan soms samen. Hoe is daar in het verleden door kunstenaars en artsen over gedacht? En wat weten we nu over dat verband?

Kunsthistoricus Laura Prins promoveerde op de 'schepping van de lijdende kunstenaar'.

Henk Maassen
redacteur
h.maassen@medischcontact.nl

'G

ekken, verliefden en dichters worden gemaakt uit verbeelding', wist Shakespeare, waaruit je zou kunnen opmaken dat de Engelse bard al had nagedacht over het verband tussen de geestesgesteldheid van een kunstenaar en diens werk. Eeuwen later was de Duitse filosoof Schopenhauer

preciezer: genialiteit en waanzin grenzen aan elkaar, ze kunnen zelfs in elkaar overgaan, meende hij, en 'de dichterlijke inspiratie wordt zelfs weleens een vorm van waanzin genoemd'. De voorbeelden zijn dan ook legio: schilders als Vincent van Gogh en Edvard Munch, schrijvers zoals Virginia Woolf en Sylvia Plath, een denker als Nietzsche – het is slechts een heel kleine greep uit een enorme stoet namen die bij veel mensen de associatie zullen oproepen van genialiteit in combinatie met excentriciteit en psychische problematiek. Dat beeld van de briljante, lijdende kunstenaar dateert vooral van de negentiende eeuw, met Van Gogh misschien als meest iconische casus.

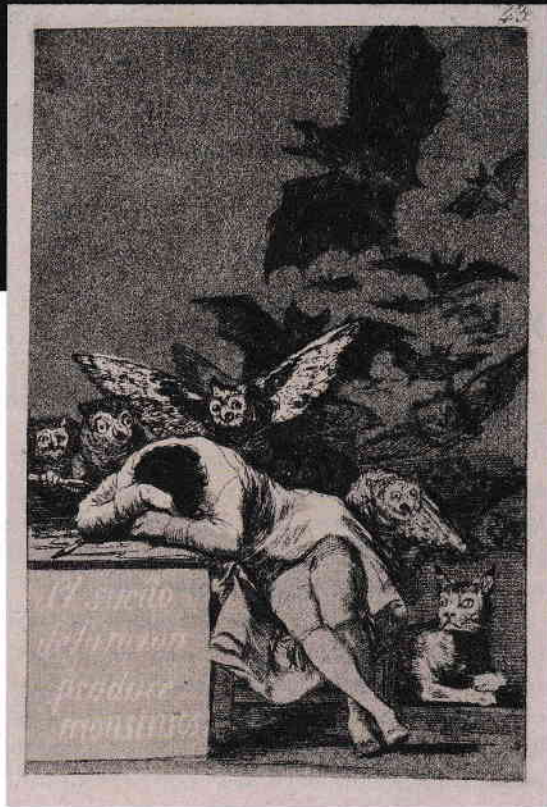
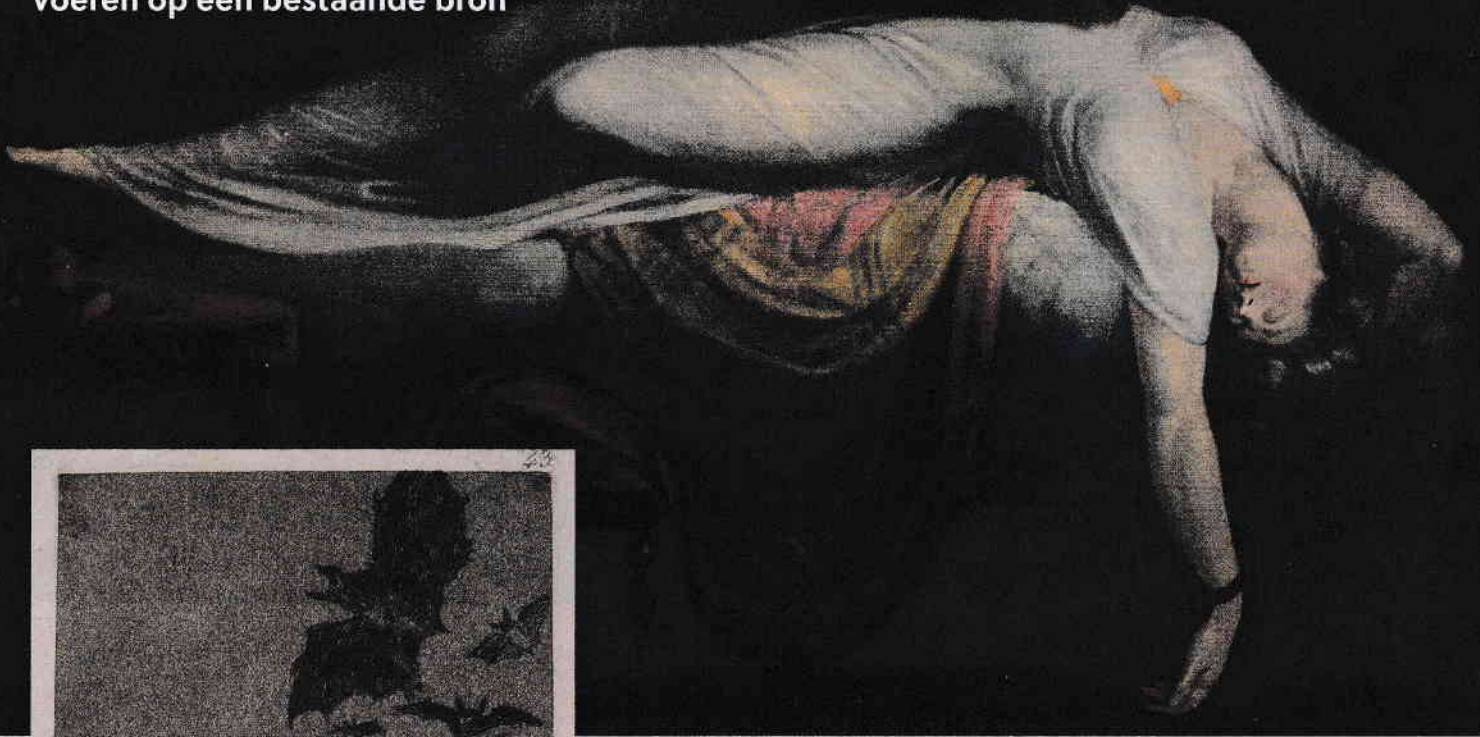
Hoe kunstenaars zelf hebben gereageerd op een publiek dat bijna letterlijk hun geestelijke verwarring, en hun bloed, zweet en tranen in hun werk wilde terugzien, en hoe dokters hebben gedacht over het verband tussen 'tekenen van gekte' en uitzonderlijke kunst, daarover schreef kunsthistoricus Laura Prins een lijvig proefschrift: *Schepping van de lijdende kunstenaar. Een geschiedenis van de relatie tussen creativiteit en geestesziekte*. Vorige maand promoveerde ze aan de VU.

Erik van 't Woud

↑ kunsthistoricus Laura Prins

De fantasiefiguren vond men schokkend, ze waren niet terug te voeren op een bestaande bron

↑ Johann Heinrich Füssli, **De nachtmerrie**, 1781, olieverf op doek, 101,7 x 127,1 cm, Detroit Institute of Arts (met steun van de Founders Society Purchase en Mr. & Mrs. Bert L. Smokler en Mr. & Mrs. Lawrence A. Fleischman).

Fantasiefiguren

Op *De nachtmerrie* uit 1781 van Johann Heinrich Füssli is een jonge, slapende vrouw met een demonisch figuur op haar buik afgebeeld, terwijl een merrie vanachter de gordijnen met een lege blik toekijkt. Deze fantasiefiguren werden destijds als schokkend ervaren, omdat ze op geen enkele manier waren terug te voeren op een bestaande bron – zoals de Bijbel of Shakespeare – anders dan de geest van de kunstenaar. Prins: 'Er moest dus wel iets met zijn geest aan de hand zijn, dacht men.' Voor Francisco Goya's *De droom van de rede brengt monsters voort* uit 1797 geldt iets soortgelijks. Ook hij brengt fantasiefiguren die geen directe referentie meer aan de werkelijkheid hebben in beeld: producten van de persoonlijke geest van het genie, het onzichtbare dat zichtbaar is gemaakt. Prins: 'Artsen zouden deze ingebeelde ideeën ook als waanideeën kunnen interpreteren.'

↑ Francisco Goya, **De droom van de rede brengt monsters voort**, no. 43 uit *Los Caprichos*, 1797-98, gepubliceerd 1799, ets en aquatint, 21,3 x 14,9 cm, Philadelphia Museum of Art (aangekocht met SmithKline Beckman Corporation Fund, 1949).

Verbeelding

Eerst maar meteen een misverstand wegnemen: genialiteit werd, zo blijkt uit haar studie, vóór de achttiende eeuw weliswaar als een gevolg van waanzin gezien, maar dan wel in een geheel andere betekenis dan wij daaraan nu toekennen. Het stond sinds de oudheid voor een soort goddelijke inspiratie, vertelt Prins in haar werkkamer aan de Universiteit Utrecht waar ze kunstgeschiedenis doceert. 'Aan het einde van de achttiende eeuw veranderde dat: artsen gingen waanzin interpreteren als geestesziekte, terwijl kunstenaars het oude idee van het begrip in stand hielden.' En er was nog een tweede, belangrijke ontwikkeling: 'Eind achttiende eeuw gingen kunstenaars meer en meer het accent leggen op de verbeelding. Dichters, schrijvers en kunstenaars concentreerden zich niet langer op de weergave in woord en beeld van de werkelijkheid, maar op de verbeelding van een, soms troebele, innerlijke wereld. Je ziet dan dat veel artsen menen dat het idee dat grote geesten unieke kwaliteiten hebben, soms kan lijken op geestesziekte of zelfs op de daadwerkelijke symptomen daarvan.'

Erfelijkheid

Dat idee baande langzaam maar zeker de weg voor het rechtstreeks relateren van genialiteit aan geestesziekte. Hetgeen ook gebeurde in de negentiende eeuw, ook al doordat in de tweede helft van die eeuw inzichten over erfelijkheid gangbaar werden onder artsen. Dat leidde zelfs tot de degeneratietheorie: het idee dat ziektes en afwijkingen niet alleen van generatie op generatie werden overgedragen maar ook nog konden verergeren. De Italiaanse arts Lombroso beschouwde genialiteit en geestesziekte daarom zelfs als elkaars synoniem. Aan het begin van de twintigste eeuw lieten kunstschilders het verbeelden van de zichtbare wereld nog verder los en schrijvers en dichters vonden de gebruikelijke taal ontoereikend en zochten naar andere uitdrukkingsvormen. Elk van die ontwikkelingen veroorzaakte een schok onder het grote publiek. Prins: 'Je zag dat kunstenaars die zich niet aan de conventionele normen hielden in toenemende mate werden bestempeld als gek, ziekelijk of gedegeneerd.' De bestaande degeneratietheorieën gaven zeer conservatieve critici munitie in handen om avant-gardekunstenaars als uitkomst van die degeneratie te beschouwen. Toen dat idee werd gecombineerd met rassenleer en doordrong in de politiek, bleek dat een explosief mengsel. Zeker toen deze kunstenaars op allerlei manieren waanzin verheerlijkten, hun werk inderdaad gelijkenissen vertoonde met dat van psychiatrische patiënten en ze bovendien vaak Joods waren. Wat ervan kwam, aan de vooravond van en tijdens de Tweede Wereldoorlog, is bekend: een door de nazi's opgetuigde zuivering van deze 'ontaarde' kunstenaars en hun kunst.

Vier groepen

Volgens Laura Prins zijn kunstenaars in hun omgang met geestesziekte historisch in te delen in vier verschillende groepen. 'Er waren kunstenaars die daadwerkelijk leden aan een vorm van geestesziekte – bekendste voorbeeld: Van Gogh. Je had ook kunstenaars die zichzelf het imago van de lijdende kunstenaar aanmaten. De Duitse schilder Oskar Kokoschka bijvoorbeeld zette zichzelf bewust als Christusfiguur neer. Maar er waren er ook die een meer ambigue houding ten opzichte van dat beeld van het lijdende genie hadden. Met name sinds Van Gogh hadden kunstenaars namelijk echt wel door hoe een geestesziekte bij kon dragen aan je reputatie. Het is

'Wat moet je met een diagnose? Voor een behandelplan is het te laat'

↑ Vincent van Gogh, **Zelfportret met verbonden oor**, 1889, olieverf op doek, 51 x 45 cm, particuliere collectie.

Kunstenaarsverdwazing

In 1888 werd de 35-jarige Van Gogh ernstig ziek. Hij leed aan psychotische episodes en liet zich uiteindelijk vrijwillig opnemen in een psychiatrische inrichting in Saint-Rémy, waar hij een jaar lang verbleef. Twee jaar later beëindigde hij zijn leven. Prins: 'Van Gogh zag lijden als een risico voor kunstenaars, maar of het noodzakelijk was voor grote kunst, zoals hij aanvankelijk dacht, daarvan leek hij niet meer zeker. Uit eigen ervaring wist hij hoe verpletterend een geestesziekte was. Met dit zelfportret wilde Van Gogh uitstralen dat hij weer kalm was. Hij had daarmee niet de ambitie om zichzelf als lijdend kunstenaar te presenteren, al verdoezelde hij niet wat er had plaatsgevonden. Van Gogh geloofde dat hij bevangen was geweest door een moment van "kunstenaarsverdwazing": als kunstenaar had je nu eenmaal een gevoelige aard en liep je meer risico op een zenuwinzinking. Gaandeweg realiseerde hij zich meer en meer dat zijn levensstijl hem ook wel heeft opgebroken.'

daarom niet altijd te zeggen of ze met geestesziekte speelden of dat ze echt ziek waren. Een vierde groep van kunstenaars presenteerde zichzelf vooral als een gezond genie, en verwierp het idee van het lijdende genie.' Prins geeft het voorbeeld van de Franse dichter Charles Baudelaire, die al midden negentiende eeuw hevige kritiek had op de manier waarop artsen naar het werk van kunstenaars keken. Baudelaire, die maar weinig op had met dokters, verweet hen dat ze de grote denkers en kunstenaars uit de geschiedenis zonder schroom als psychiatrisch patiënt bestempelden. Met hun medische blik verklaarden ze bijvoorbeeld de eigenaardige composities met allerlei duivelse en absurde figuren van Pieter Bruegel de Oude uit diens waanzin of hallucinaties. Maar Baudelaire vond dat dit werk en de geest van Bruegel helemaal niet waren te vangen in die categorieën. Volgens hem was de verbeelding een belangrijk instrument voor het genie dat met vakmanschap grote creativiteit opleverde. Een genie als Bruegel was geen passief, geestesziek persoon. 'Ook de kunstenaars die wel degelijk aan een vorm van geestesziekte leden, zagen vaak geen relatie tussen hun ziekte en werk', merkt Prins op, 'al suggereerden ze hier en daar een wederzijdse invloed. Hun ervaring met geestesziekte en een verblijf in de inrichting konden ze bijvoorbeeld als inspiratie verwerken in hun kunst. Maar dat geldt in wezen voor elke positieve of negatieve levenservaring bij elke kunstenaar.'

Creativiteit

Vanaf de jaren 1870 kregen psychiaters interesse in de creativiteit van hun patiënten. Ze lieten patiënten tekeningen maken en karakteriseerden hun uitingen als een resultaat van een levendige verbeelding, gedomineerd door hallucinaties en dromen. In de tweede helft van de twintigste eeuw lieten psychiaters en ook psychologen bestudering van het verband tussen geestesziekte en het historische en zeldzame fenomeen van het genie zelfs min of meer los, en concentreerden ze zich in hun onderzoek op creativiteit als eigenschap van mensen die bij iedereen gemeten en al dan niet aangetoond kan worden. Dat kon natuurlijk ook geniale creativiteit zijn.

Of er een direct verband bestaat tussen die geniale creativiteit en geestesziekte, daarover heeft onderzoek tot op heden geen uitsluitsel kunnen geven. In haar dissertatie haalt Prins de Amerikaanse psycholoog James Kaufman aan, die anno 2022 in een review vaststelde: 'So many studies, so many scattered conclusions.' Toch ziet hij wel genoeg bewijs voor enig verband tussen 'het creatieve genie' en problemen met de geestelijke gezondheid. Een veelgehoorde theorie is dat de relatie zich laat visualiseren in een omgekeerde U-vorm. Ernstige vormen van geestesziekte zouden creativiteit belemmeren, maar milde vormen zouden een positieve uitwerking hebben op iemands creativiteit. 'Harde bewijzen zijn er echter niet', zegt Prins. 'De enige manier om meer inzicht te krijgen in een mogelijk verband is door te kijken naar 'derde variabelen'. Ik bedoel daarmee variabelen als persoonlijkheid, levensstijl, stress, waardering van de samenleving voor het werk van de kunstenaar, sociale omstandigheden. Er zijn kunstenaars die zichzelf voortdurend onder druk zetten of risico's nemen om tot grote prestaties te komen zonder dat ze vooraf weten wat het hun zal opleveren. Een daarmee gepaard gaande ongezonde leefstijl en stress kunnen weer gevolgen hebben voor de fysieke en mentale gezondheid. En kunstenaars kunnen doelbewust of ongewild een beeld van zichzelf creëren waarin zij als 'onaangepaste', obsessie-

ve persoonlijkheden overkomen die zich voor hun werk lijken op te offeren. Al deze 'variabelen' kunnen los van elkaar en in combinatie ertoe leiden dat er een relatie tussen creativiteit en geestesziekte wordt gezien, zonder dat er van een direct verband in welke vorm ook sprake hoeft te zijn. Maar voor deze variabelen is in het meeste onderzoek helaas nauwelijks oog.'

Diagnose

Prins is ervan overtuigd dat het meeste onderzoek dat artsen hebben uitgevoerd naar het verband tussen geestesziekte en genialiteit is gebeurd 'met oprechte intenties'. 'In de hoop dat ze zo iets te weten zouden komen wat ze in de praktijk konden gebruiken.' Maar of dat is gelukt, is maar zeer de vraag. Vaak willen artsen, weet ze, ook graag een diagnose stellen, want ja: wat had een kunstenaar als Van Gogh nu eigenlijk? 'Wat moet je ermee?', zegt ze over dat streven. 'Voor een behandelplan is het te laat. Als je al tot een diagnose wil komen, gebruik dan diagnoses uit de tijd van de kunstenaar zelf. En leg daarbij uit wat die in die tijd betekenden.'

Prins spreekt uit ervaring. Tien jaar geleden was ze betrokken bij een project om de geestesziekte van Van Gogh te duiden. 'Een bipolaire stoornis met psychotische trekken is de laatste jaren vaak geopenperd. Want hij was af en toe heel somber, en zou dan weer een periode van "manisch" hard werken hebben. Van Gogh werkte echter altijd hard, tenzij ziekte of omstandigheden hem belemmerden, en somberheid was hem eigen. De valkuil is dat je met een hedendaagse blik gaat kijken en dat je daardoor alles wat op een symptoom lijkt, interpreteert binnen het kader van het ziektebeeld. Als Van Gogh zich onaangepast gedroeg in zijn tijd, moet je niet meteen denken aan een - hedendaagse - stoornis uit de DSM. Maar dan moet je begrijpen dat als iemand zich destijds niet gedroeg volgens de burgerlijke waarden, hij of zij al snel als onaangepast gold.' Laura Prins denkt even na en zegt dan: 'Weet je, ik zie dan gewoon een uiterst bevlogen kunstenaar.' ●

Schepping van de lijdende kunstenaar. Een geschiedenis van de relatie tussen creativiteit en geestesziekte, Laura Prins, dissertatie VU, 521 blz.

→ Meer over dit onderwerp vindt u bij dit artikel op medischcontact.nl/artikelen.